

УДК 281.93

В. Я. Мишков,*кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії
Рівненський державний гуманітарний університет*

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ІДЕАЛУ УКРАЇНСЬКОГО СТАРООБРЯДНИЦТВА: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті автор показав, що в процесі становлення старообрядництва як соціокультурного і релігійного феномену склалась особлива етика соціальної активності. На основі аналізу світосприйняття старообрядців встановлено характерні ознаки соціально-етичного ідеалу старообрядництва. Мається на увазі: «мирська аскеза», перенесення у повсякденне життя норм строгої монастирської етики аскетичного християнства, ставлення до виконання праці, як до виконання релігійних обрядів.

Ключові слова: старообрядництво, ідеал, розкол, Білокриницька згода, монастирська етика, аскетичне християнство, мирська аскеза.

СУЩНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОГО ИДЕАЛА УКРАИНСКОГО СТАРООБРЯДЧЕСТВА: РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье автор показал, что в процессе становления старообрядчества как социокультурного и религиозного феномена сложилась особая этика социальной активности. На основе анализа мировосприятия старообрядцев установлены характерные признаки социально-этического идеала старообрядчества. Имеется в виду: «мирская аскеза» – перенос в повседневную жизнь норм строгой монастырской этики аскетического христианства, отношение к выполнению работы, как к выполнению религиозных обрядов.

Ключевые слова: старообрядчество, идеал, раскол, Белокриницкое соглашение, монастырская этика, аскетическое христианство, мирская аскеза.

ESSENCE OF SOCIAL AND ETHICS IDEAL OF THE OLD BELIEVERS IN UKRAINE: RELIGIOUS ASPECT

Proved that the functioning of the Old Believers in Ukraine currents and distances from the world centers of scientific and theological thought, socio-civic bias caused slowing its institutionalization. It was determined that the transformation of beliefs, adherence

to established forms of religious practices and community life resulted in the formation of his social environment, psychological type of the believer with high religious dominant.

Keywords: religion, Orthodox, Old Believers, belokrynitskaya diocese.

Старообрядництво сформувалося внаслідок глибоких морально-релігійних пошуків у російському й українському суспільствах XVII ст. За понад триста років свого існування, воно виявило значний духовний потенціал та суспільні можливості. Старообрядництво як невід’ємна частина українського соціуму з кінця XVII ст. і до сучасності так і не стало предметом комплексного релігієзнавчо-філософського аналізу.

Унікальність старообрядництва полягає не лише в захисті давньоруської православної традиції, а й в еволюційному поступі, вияві нових тенденцій розвитку про, що свідчить стан сучасних старообрядницьких громад в Україні. Глобальні трансформаційні процеси в сучасному релігійному житті вимагають не лише цілісного дослідження релігійного феномену, а й переосмислення домінуючих концептуальних підходів у вивченні феномену старообрядництва в Україні. У таких умовах стає актуальним цілісне дослідження не лише специфіки старообрядництва як самодостатнього структурного елемента релігійної культури України, але й соціально-етичного ідеалу українських старовірів.

Мета статті полягає у комплексному релігієзнавчо-філософському аналізі проблеми трансформації основоположних засад соціально-етичного ідеалу українських старовірів.

Як об’єкт вивчення гуманітарних наук старообрядництво має істотні досягнення проблемного та методико-теоретичного плану, чому в чималому ступені сприяла публікація на рубежі XX – XXI ст. заборонених у минулому праць богословів, філософів, істориків культури, а також використання нових підходів, представлених в зарубіжних роботах з історичної та соціальної антропології. Однак, як предмет дослідження соціально-етичний ідеал українського старообрядництва не був у центрі вітчизняних наукових розвідок з філософії, релігієзнавства, соціології, історіографії.

У вітчизняній релігієзнавчій літературі відсутні спеціальні праці, присвячені комплексному дослідженню особливостей соціально-етичного ідеалу українського старообрядництва, релігієзнавчо-філософського аналізу його проявів та трансформації на території України. Фактично рівень наукової розробки обраної проблеми визначається лише розрізненими розвідками різної наукової цінності.

Результати дослідження. Виникнення старообрядництва було ідеологічним виявом загострення соціальних протиріч характерних для Мос-

ковського царства XVII ст. Сутність старообрядництва полягала не стільки в новому вияві релігійного світогляду, скільки в релігійній практиці, не пов'язаній з офіційною церковністю і не обумовленій традиційними межами православної догматики. Це є релігійний феномен, привнесений в Україну, який згодом укорінився і пройшов складний шлях еволюції і трансформації, яка виявилась у розпаді його на різні течії і толки.

Варто сказати, що в процесі становлення старообрядництва як соціокультурного і релігійного феномену склалася особлива етика соціальної активності, котра може бути співставлена з роллю протестантської етики в соціокультурному розвитку Європи. Щоб зрозуміти своєрідність таких багатопланових феноменів, як старообрядництво та протестантизм, необхідно, перш за все, виокремити основоположні принципи, котрі визначають зміст цих віровчень.

В обох випадках прагнення до спасіння після смерті стимулювало працелюбність та аскетизм, помірність у задоволенні власних потреб. Для старообрядців необхідність суворо дотримуватися релігійних норм посилювалася проголошенням швидкого приходу Антихриста. У протестантів віруючий теж намагався добре працювати та менше споживати, щоб чесним шляхом досягнути багатства і переконатися у власній богообраності, в тому, що після смерті він достойний спасіння. Соціально-етичні ідеї протестантизму стали духовним вираженням нової тенденції суспільного розвитку і в такій якості зіграли важливу роль у становленні капіталізму в Західній Європі [5, с. 7]. Подібну роль, але вже на території Російської імперії, відіграли старообрядці.

Пояснити таку схожість можна, керуючись двома теоріями – стійкої етичної своєрідності (виокремлював М. Вебер), або теорією «переслідуваної групи» (В. Петті), тобто або через внутрішні світоглядні переконання групи, або через зовнішні соціальні умови, чи становище «меншості» в суспільстві [4].

В цьому розділі, ми спробуємо розкрити першу з двох можливих теорій і окреслити соціально-етичний ідеал руського старообрядництва в Україні. Варто сказати, що з часу розриву з офіційною православною церквою, не дивлячись на всі запевнення про дотримання норм «старої віри», старообрядцям довелося пристосовуватися до нових умов життя, формувати новий соціально-етичний ідеал.

За влучним зауваженням М. Шахова, «фактично старообрядцям довелося створювати нову стару віру та формувати новий старий соціальний ідеал, всі ці нововведення були несвідомими, але більш радикальними ніж никонівські реформи» [8, с. 30]. Однак, зауважимо, що парадоксальним чином старообрядництво поверталось не назад,

до «давньоруської віри», а йшло вперед – до нової віри, заснованої на прагненні до більш активного та цілісного релігійного життя.

Консерватизм фактично трансформувався в новаторство, прагнення залишити недоторканими норми релігійного життя стимулювало до соціальної активності, до спроб влаштувати власне майбутнє. Цей творчий поштовх на першому етапі розвитку старообрядництва призвів до появи значних «новин» у духовному житті, а в подальшому сформував основу для соціально-етичних інновацій старообрядництва.

Світогляд старообрядців залишається православним, але змінюються соціально-етичні акценти. Трактуючи розуміння господарських проблем, старообрядці частіше апелюють до норм Старого Завіту. Саме тому для старообрядців і в наш час багатство, отримане нечесним шляхом – гріховне, але благословенним є той, хто примножує своє багатство і допомагає іншим.

Навіть зараз у старообрядницькому середовищі існують особливі внутрішньо громадські відносини. У борг намагаються не брати, хоча якщо комусь із членів громади потрібно, то позику дадуть, але безвідсоткову. До людей, які позичають під відсотки, в старообрядців негативне ставлення. Добрим тоном вважається за власної ініціативи пробачити позичальнику борг або відтермінувати його повернення, допомагати біднішим членам громади, вдовам, сиротам.

Саме на такій особливості старообрядців фокусує увагу митрополит Андріан, котрий стверджує наступне: «Заможний старообрядець представляв собою аскетичний ідеал. Він працював не заради власного збагачення, як світський підприємець, не ради доведення власної богообраності, як підприємець кальвініст, чи заради обов'язку як лютеранин. Ціллю заможного старообрядця було утвердження особливої соціальної реальності, нового світопорядку, нового життя, а крім того, покращення стану власної общини» [7, с.173].

У зв'язку з цим, цікавими видаються результати, які ми отримали в особистих розмовах зі старообрядцями Бершадської громади на Вінниччині. На запитання про ставлення сучасних старообрядців до багатства, підприємництва, керівник громади Павло Глазов розповів нам апокрифічну притчу про Іова. На прикладі цього апокрифу стає більш зрозумілою інструментальна подібність старообрядництва та протестантизму, що проявляється у внутрішньому аскетизмі, зверненні до Старого Заповіту і водночас показано змістовні відмінності старообрядництва.

На наш погляд, у старообрядництва і кальвінізму спільним є звернення до старозавітних текстів, але абсолютно різним є їх сприйняття,

і як наслідок – імператив ставлення до багатства та підприємництва. У притчі про праведного Іова, в інтерпретації П. Глазова, Бог насилає на багатого Іова, якому «треба було багато, і він для Сатани працював» стихійні лиха. Спочатку паводок забирає все майно Іова, крім золотих речей, але він знову «все для Сатани працював, а Богу – нічого» і зумів відновити свої статки.

Потім Господь випробовує Іова пожежею, бо він «багатим був, але людям не допомагав, милостиню бідним не давав, все для себе беріг». Але і після пожежі відновив Іов своє багатство. Тоді Господь паралізував його і зробив сліпим – тут Іову вже все стало байдужим: все своє багатство роздав бідним, а собі побудував маленьку келію і став у ній служити Господу. Тоді вже Господь простив його і зробив святим. От Іов став святим і здобув життя вічне, хоча був таким знатним купцем але не мав Божої благодаті, а все тому, що велике багатство не є добро і обтяжує людську душу.

Як бачимо, апокрифічна версія суттєво відрізняється від старозавітного переказу. Відсутнім є важливий для кальвіністів момент прижиттєвої винагороди Іова. В цілому, орієнтація на Старий Заповіт вносить у старообрядництво більш лояльне та терпиме ставлення до підприємництва. Багатство людини може бути праведним, але має бути чесно заробленим, чесна торгівля також заохочується, адже «правильні терези – угодні Богу». Соціальні норми старообрядництва створюють передумови для більш раціонального ставлення до господарства. Вони не залишаються законсервованими, а знаходяться в постійних змінах та шуканнях [1, с. 83].

Ми погоджуємося з поглядом С. Таранця, котрий стверджує, що «проявом власної особистості старообрядців стало усвідомлення себе як окремої субетнічної групи, котра в різних регіонах України отримала іншу назву, але уособлювала один і той же народ: «пилипонів», «кацапів», «липован», «некрасівців», «слобожан», «чорнобильців», яких можна об'єднати під одним поняттям, старообрядців» [3, с. 38].

Зауважимо, що для всіх представників старообрядництва, не беручи до уваги їх релігійних відмінностей, характерним є формування загального та спільного для всіх соціально-етичного ідеалу. Цей ідеал увібрав у себе з одного боку, класичну давньоруську традиційну культуру, а з іншого – новий тип людини: купця, підприємця. Для всіх старообрядницьких толків спільним було те, що всі вони вирізнялися не лише спільним історичним походженням, чітко окресленою системою цінностей, способом мислення та світосприйняття, але і надзвичайною релігійністю, котра стосувалася всіх сфер їх життя.

Варто зауважити, що для старовірів було характерним підтримання високого рівня життя всіх представників старообрядницької громади. Це помітно навіть у повсякденному житті: так, старообрядці майже не використовували грубого домотканого полотна, традиційний одяг – «сарафан» – намагалися всіляко оздобити, використовували шовк, вовну для пошиття власних костюмів. Натомість автохтонне українське населення до початку ХХ ст. активно використовувало домоткане полотно, і лише заможніші люди могли дозволити собі носити шовковий або вовняний одяг.

Якщо до відміни кріпосного права в Україні старовіри в основному займалися торгівлею, промисловістю і ремеслами, то після 1861 р. (з часу переходу сільського господарства на нові взаємовідносини) значна їх частина починає займатися землеробством на капіталістичній основі. Зауважимо, що дотримання не лише матеріальних але і духовних устоїв общини контролювалося громадою. Велику роль мала громадська думка, основним критерієм якої було послідовне виконання церковного дорозкольницького обряду, збереження традиційної культури та відсутність будь-яких запозичень від автохтонного населення.

Для громад старообрядців було характерним створення громадських об'єднань – артільей. Такі артілі не лише забезпечували сприятливі умови для роботи та професійного зростання, але й відстоювали інтереси колективу, окремо взятої особистості. Відомо, що в таких об'єднаннях сформувалися неписані «кодекси поведінки», основою яких стало дотримання соціальної справедливості, суворе підпорядкування молодших працівників старшим. Важливим є те, що внутрішні взаємостосунки таких об'єднань спрямовувалися на дотримання не лише соціальної справедливості, але й піклування про свого ближнього. Такі артілі дуже часто займалися благодійництвом не лише серед громад, але й серед усього населення регіону.

Акцентуємо увагу на тому, що від самого початку свого розселення на території України й до нашого часу старообрядці відрізнялися власними особливостями та специфікою трудової діяльності в порівнянні з іншими групами населення регіону. Така спеціалізація старообрядницьких поселень почала формуватися ще з ХVIII ст. і міцно трималась до 60-х років ХХ ст. – часу коли старообрядницькі громади почали розпадатися.

Спеціалізацію старообрядців досліджував український науковець С. Таранець, так згідно його розвідок стало відомо, що існували артілі теслярів у с. Борскові, мулярів у с. Курниках, садівників у м. Брацлаві, баштанників у слободі Пилипонівці-Бершадській Вінницької області

тощо [3, с. 42]. Загалом потрібно відзначити, що старообрядці давно славилися як добрі робітники, ремісники, промисловці, котрі не боялися важкої праці. Характерно, що серед них був незначний відсоток тих, хто безпосередньо займався землеробством.

Варто сказати, що до відміни кріпацтва українські старообрядці не були достатньо забезпечені, земельними наділами. Оскільки для обробітку землі вистачало і жіночих рук, то у практику старообрядців увійшло шукати заробітку поза межами власного господарства. Як правило, такий тип заробітку чітко регламентувався – чоловіки залишали власне господарство після Великодніх свят, а повертались в середині листопада на початку грудня.

Із тверджень С. Таранця відомо, що «близько 50 % жителів слободи Пилипонівки-Бершадської Ольгопільського повіту Подільської губернії займалися баштанами, решта стельмахували, теслярували, мулярували. Незважаючи на трудомісткість теслярства, багато хто займався цим ремеслом тому, що воно вимагало менше знань та вмінь, ніж ремесло стельмаха. Загалом пилипонівські старообрядці мали більший нахил до землеробства, ніж до ремесел і торгівлі» [6, с. 305].

Слід відзначити, що в роки радянської влади особиста ініціатива не віталась, саме тому працелюбні та діяльні старообрядці часто переслідувалися світською владою. Були непоодинокими випадки, коли старообрядці поставали перед судом, позбавлялися волі. Але найгіршим було те, що значна частина старообрядців потрапляла під визначення «куркуль» і підлягала висилці. Зауважимо, що траплялися такі випадки, коли радянські колгоспи змушені були закупляти садове насіння у старообрядців, тому що в державі не існувало налагодженого процесу збору насіннєвого матеріалу.

Характерною рисою старообрядців була взаємовиручка та колективна взаємодопомога. Потрібно наголосити що до взаємодопомоги вдавалися лише в критичних ситуація. Однак, допомога завжди була безкоштовною, старообрядцям рекомендувалося завжди допомагати своїм ближнім. Поширеною практикою взаємодопомоги була толока, коли старообрядці добровільно всією громадою допомагали комусь із членів общини.

Надзвичайного поширення серед старообрядців набула супряга – форма взаємодопомоги, коли об'єднували робочу худобу та реманент. Супряга будувалася на принципах сусідської взаємодопомоги з елементами економічної вигоди. Вона була характерна для всіх громад українських старообрядців. Важливим є те, що першочерговість супряжних робіт виконувалася в тих родинях, які спіткало горе: смерть голови сім'ї, пожежа тощо.

У традиційній старообрядницькій общині існував чіткий розподіл на святкові та буденні дні. Будь-яка праця у святкові дні суворо заборонялася. Незважаючи на надзвичайну релігійність старообрядців, у їхньому побуті збереглося чимало народних традицій, котрі часто перепліталися з народним язичництвом і своїм корінням сягали періоду Київської Русі. Найвідомішими прикладами таких традицій є, зокрема, святкування Масниці перед початком Великого посту, катання на релях у Великодній тиждень, вечорниці з початком холодів та до Великого посту. Більшість цих свят пішло в небуття, частина з них збереглася лише в окремих місцях і фрагментарно [6, с. 200].

Підсумувавши вищесказане, можна стверджувати, що, есхатологія, антихристологія сприяють формуванню принципово нових соціально-етичних норм. Незважаючи на внутрішню неоднозначність соціальної етики старообрядництва, ставлення до багатства, праці, змісту господарського життя впродовж років трансформуються і стають більш лояльними, особливо це стосується торгівлі. Але водночас соціально-етичні ідеали старообрядництва залишаються традиційними – безособистісний капіталістичний порядок, вільний від етичного регулювання є чужим для старообрядництва.

Отже, проаналізувавши картину світосприйняття старообрядців, ми можемо виділити наступні ознаки, що характерні для соціально-етичного ідеалу українського старообрядництва:

«Мирська аскеза». Перенесення в повсякденне життя норм суворі монастирської етики аскетичного християнства. До роботи слід ставитися так само, як і до виконання релігійних обрядів. Аскетизм у повсякденному житті, більше ніж в інших релігійних групах регламентує життя громади. У сфері споживання аскетизм призводить до появи жорстких обмежень: відмова від розкоші життя, неприйняття норм чужої культури. В цьому проявилася схожість з протестантизмом, виділена М. Вебером – «поєднання віртуозності в сфері економічної діяльності з найінтенсивнішою набожністю».

Працелюбність та мале співвідношення в системі «відпочинок – праця». Ця соціальна норма може бути виражена твердим переконанням у тому, що «надмірний відпочинок – прерогатива злих». Саме така соціальна установка призводила до того, що не гроші, слава ставали ціллю життя старообрядців, а заняття власною справою.

Ощадливість. У сфері споживання поширеним було обмеження мирських радостей, більш суворі моральні принципи. Відмова від витрат та необдуманих покупок знизили схильність до споживання у

середовищі старообрядців. Причому саме повсякденна ощадливість старообрядців сприяла швидкому накопиченню капіталів.

Взаємна довіра та дух общини. Для старообрядців характерною ознакою була віра у власну богообраність, що сприяло формуванню довіри до членів общини. Характерно, що решта населення також більше довіряла старообрядцям, ніж представникам інших релігійних учень.

Імперативи соціального служіння з метою розвитку та зміцнення общини. Багатство не розглядалось як самоціль окремої людини, а лише як норма для соціального служіння общині. Ця норма проявлялася в розподілі зароблених грошей, у існуванні общинних кас, кошти з яких витрачалися на потреби бідних, вдів, сиріт.

Таким чином, соціально-етичний ідеал старообрядництва виявлявся у наступних ознаках: працелюбності, ощадливості у споживанні і розподіленні – служінні общині. Старообрядці стали носіями відмінних, від загальноприйнятих росіянами звичок, стереотипів та норм поведінки, які пронизують усі сфери родинного та суспільного побуту, охоплюючи рівень спілкування, етикет та обрядовість. Їх ідейним виразником є носіння хустки під шпильку, сарафану – жінками, бороди – особами чоловічої статті. Основним регулятором збереження традиції виступала громадська думка, що базувалася на послідовному дотриманні церковного дорозкольного обряду, збереженні традиційної культури й ізоляції себе від запозичень.

Список використаних джерел:

1. Аторин Р. Духовные ценности древлеправославия / Р. Аторин. – М., 2011. – 134 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем. ; сост. и посл. Ю. Давыдова ; пред. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
3. Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст.: історія і сучасність. – К., 2011. – 560 с.
4. Митрополит Андриан. Старообрядчество как часть общенациональной культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uars.org.ua/> ; <http://www.sedmitza.ru/>
5. Соловьёв Е. Старообрядчество: Идеология и культурные стереотипы в современном контексте / Е. Е. Соловьёв // Православие и культура. – 2002. – № 1–2. – С. 3–18.
6. Таранець С. Старообрядство міста Києва та Київської губернії / С. В. Таранець. – К., 2004. – 352 с.
7. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – 4-е изд. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2009. – 848 с.
8. Шахов М. Философские аспекты староверия / М. О. Шахов. – М. : Третий Рим, 1998. – 207 с.